

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК (343.262:321.64)

Володимир Зиль
(Київ)

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА ПЕРШОГО ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ВОЛИНІ: СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНИЙ, ПРАВОВИЙ, ГУМАНІТАРНИЙ ЗРІЗИ

В статті досліджуються механізми втілення демографічної політики на теренах Волині за різних політичних режимів упродовж першого періоду Другої світової війни. Аналізується політична та правова логіка політики в сфері народонаселення, її етнічна, расова, соціально-економічна детермінанти. Дослідження соціально-політичної та правової основ реалізації демографічної політики дає можливість визначити причини процесів та явищ, які призвели до докорінних змін в демографічній структурі краю.

Ключові слова: Друга світова війна, демографія, Волинь, демографічна політика, право.

Чіткого визначення демографічної політики в науковій термінології не існує, як правило, дане поняття використовується в якості позначення загальної діяльності державних утворень та соціальних інститутів у сфері народонаселення. Отже, найбільш науково коректним вбачається наступне формулювання: демографічна політика — це цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання відтворення населення, змін у його чисельності, розподілі та структурі, яка містить систему цілей і засобів для їх досягнення¹.

Наукове дослідження демографічної політики на Волині у 1939–1941 рр. здійснювалося різними дослідниками, проте здебільшого побічно, з урахуванням певних аспектів. Першими ґрунтовними дослідниками цієї тематики в розрізі репресивних заходів радянської влади стали І. Білас та І. Винниченко². В їхніх дослідженнях сформовані основні підходи до вивчення даного питання в сучасній українській історіографії,

які в подальшому були розвинені іншими дослідниками. Правові аспекти радянської політики примусових міграцій, їх технологію та методи здійснення, втілення принципів сімейного заручництва ґрунтовно досліджено Т. Вронською³. Демографічна політика радянської влади на Волині проаналізована також у працях М. Кучерепа, В. Барана, В. Токарського та інших дослідників⁴.

Демографічні зміни на Волині, які відбувалися в роки Другої світової війни, свідчать про активну демографічну політику органів влади у цей період. Такий висновок є очевидним, якщо не вдаватися до статевовікової, національної структури населення, інших демографічних показників, а зосереджувати увагу лише на депопуляції населення. Станом на 1 квітня 1946 р. на Рівненщині нараховувалося 909 тис. осіб (1223,1 тис. осіб на 01.01.1941 р.), а на Волині 796 тис. осіб (1031,3 тис. осіб на 01.01.1941 р.)⁵ У цій статті розглядається демографічна політика радянської влади в перший період Другої світової війни, коли територія Волині увійшла до складу УРСР.

Першим яскравим та беззаперечним фактом масштабного застосування інструментів демографічної політики під час Другої світової війни стало переселення волинських німців. Радянсько-німецький трансфер населення в 1939–1940 рр., який базувався на етнічній основі був передбачений міждержавною угодою, а саме «Довірчим протоколом» від 28 вересня 1939 р. У вищезгаданому протоколі зазначалося: «Переселення буде здійснюватися уповноваженими німецького уряду узгоджено з компетентною місцевою владою, майнові права переселенців будуть дотримані»⁶. Пункти цієї угоди передбачали переселення етнічних німців з Волині на територію Райху. Всього за період роботи відповідної міждержавної комісії з території Волині було переселено 64 тис. етнічних німців⁷. Така добровільно-примусова міграція пояснюється в першу чергу політичним підґрунтям, бажанням обох сторін створити на прикордонних територіях умови надійного тилу. Зважаючи на продуктивну роботу відповідної Міждержавної комісії, виконання вимог угоди перебувало в зоні інтересів стратегічної політики влади обох держав⁸. Остаточне правове оформлення міждержавного трансферу населення та легалізація українців-переселенців із території окупованої Польщі на західноукраїнських землях визначені Постановою РНК УРСР від 10 лютого 1940 р.⁹

Радянська влада в демографічній політиці на території Волині бажала досягнути головної мети — модернізувати соціум на умовах лояльності до радянської влади. Категорії населення, які не піддавалися, на думку влади, соціальній інженерії, підлягали депортації. Правову основу для їх початку закладено в грудні 1939 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР № 2122-617 «Положення про спецпереселення і трудове влашту-

вання осадників із західних областей УРСР і БРСР»¹⁰. Механізм здійснення репресивних заходів регламентувався інструкцією НКВС СРСР «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР і БРСР»¹¹. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. депортаційна політика примусових міграцій поширилася на представників лісової охорони¹². Етнічна структура категорії, яка підлягала депортації була такою: близько 85% — поляки, решта — українці. В кількісному контексті в ході операції із західних областей УРСР було виселено 89062 осіб, в тому числі 8858 — з Волинської та 7922 осіб з Рівненської областей¹³. Умови транспортування примусових мігрантів були надзвичайно важкими, з огляду на те, які вимоги були передбачені для облаштування ешелонів. Наказом НКВД СРСР № 0203/І 1940 р. передбачалася наявність в таких ешелонах наступних елементів обладнання вагону: 3 оцинкованих відер, 1 баку для кип'ятіння води, дерев'яних ложок та чашок за числом, кухонний інвентар для приготування їжі (не деталізувалося), віники, або мітли для прибирання, аптеки з медикаментами (також не деталізовано). Очевидно, що відсутність деталізації не зобов'язувала виконавців до забезпечення депортованих усім необхідним¹⁴.

Не вирішеною залишилася проблема біженців з території окупованої Польщі. Наприклад, у м. Рівному та околицях після встановлення радянської влади нараховувалося 4033 біженці, з яких 2444 — особи чоловічої статі. За місцем проживання більшість з них були міськими мешканцями (3502 особи). Етнічний склад біженців був строкатим, але превалювали біженці-євреї, з огляду на політику геноциду Третього Райху, яка здійснювалася на усіх окупованих територіях. З 4033 біженців за етнічним складом мали такий розподіл: росіяни становили 28 осіб, українці — 462, євреї — 2687, поляки — 772, чехи — 64, словаки — 3, німці — 4, білоруси — 4. З цієї кількості біженців виявили бажання повернутися на батьківщину 593 особи. Фактично доля цих та інших осіб, які відмовилися від отримання радянського громадянства вирішилася після проведення паспортизації в західних областях УРСР. На основі Постанови РНК СРСР № 861 п'ятирічні паспорти отримували лише ті біженці з території Польщі, які виявили бажання залишитися в межах СРСР¹⁵.

2 березня 1940 р. Постановою РНК СРСР № 289-127с/с було започатковано другу хвилю депортацій з території Волині. Вона стосувалася членів сімей військовополонених, працівників правоохоронних та державних структур попередньої влади, біженців, які бажали повернутися на територію, окуповану Німеччиною, не прийняті відповідною стороною¹⁶. Анкетування потенційних депортованих відбувалося шляхом оформлення особистих справ, у яких компетентні особи мали вказати наступні дані

щодо своїх респондентів: прізвище, ім'я, по-батькові голови сім'ї, рік, місце, народження, чин, майновий та суспільний статус, короткі дані щодо інших членів сім'ї. Стосовно біженців, то в ході анкетування передбачалося вивчення їх споріднених родинних зв'язків з особами, які надалі перебували на окупованій Німеччиною території та в СРСР. У рамках «очищення західних областей УРСР та БРСР від соціально-небезпечних елементів» обліку та подальшому виселенню підлягали особи, які займалися проституцією, зареєстровані колишньою польською поліцією. Виняток було зроблено для тих, хто почав займатися «суспільно-корисною працею», або перебував на утриманні чоловіків¹⁷. Більш повний перелік осіб, які виселенню, можемо дізнатись із назви Інструкції НКВС від 4 квітня 1940 р., щодо виселення: «Інструкція щодо порядку виселення сімей осіб, які перебувають в таборах НКВС для військово-полонених і в тюрмах західних областей УРСР та БРСР колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх панів, фабрикантів, працівників колишнього польського державного апарату, учасників контрреволюційних повстанських організацій, а також сімей біженців, які виявили бажання виїхати на територію Німеччини, не прийняті німецьким урядом»¹⁸. Окремо також передбачалося здійснити переселення осіб, які мешкали в 800-метровій прикордонній смузі.

«Спецпереселенці-біженці» також зазнали примусової міграції, отримавши статус «інтернованих емігрантів» на підставі спільної Постанови РНК та ЦК ВКП(б) від 14 травня 1941 р. Коло примусових мігрантів, згідно з вищезгаданою Постановою, розширювалося за рахунок сімей «учасників українських і польських контрреволюційних організацій»¹⁹. В коло осіб, які підлягали депортації, в основному потрапили сім'ї українських націоналістів. Операція з їх виселення завершилася 22 травня 1941 р., а за її наслідками з Волинської області було депортовано 2079 осіб, з Рівненської області — 984.

Механізм впровадження демографічної політики передбачав вивчення ситуації щодо можливості застосування репресій до певних груп населення, дослідження та обліку органами НКВС їхньої кількості та інших характеристик. Зразком такого моніторингу є розпорядження керівника НКВС СРСР Л.Берії від 5 березня 1940 р. підлеглим в УРСР та БРСР, про облік в 15-денний термін біженців, які виявили бажання повернутися на територію окупованою Німеччиною, з метою їх подальшого виселення²⁰. Аналогічне завдання видане союзним Наркоматом внутрішніх справ від 19 грудня 1939 р. за № 5648/Б зобов'язувало підпорядковані органи в західних областях УРСР здійснити попередній облік сімей осадників. Цей підготовчий етап до реалізації вже ухваленої Постанови РНК СРСР від

5 грудня 1939 р. передбачав наступні заходи: проведення обліку осадників та їх сімей таким чином, щоб це не викликало жодних підозр з їх боку, облік відбувався за сімейним принципом, територія «дослідження» умовно поділялася на ділянки, до складу яких входило від 200 до 300 сімей осадників. Реалізація роботи на кожній з таких ділянок доручалася оперативній трійці, яку очолював керівник місцевого управління внутрішніх справ, або працівник, виділений з відповідного обласного структурного органу²¹.

За оцінками демографів Месле та Валліна на території Волині, приєднаних у 1939 до УРСР, станом на 1939 проживало 2295 тис. осіб²². Станом на 1 січня 1941 р. на Рівненщині нараховувалося 1223,1 тис. осіб та 1031,3 на Волині. Однак ці дані не можуть враховувати усіх акцій радянської влади, які тривали майже до початку війни з Німеччиною. Окрім того, потрібно зробити застереження, що депортаційні втрати населення не можливо точно оцінити, оскільки природний приріст населення частково зменшував кількість міграційних втрат населення на фоні загальної кількості мешканців.

Обсяг загальних втрат населення Волині в період 1939–1941 рр. не можливо встановити детально. Однак втрати населення можна простежити за етнічними групами: німецька етнічна меншина зникла з Волині шляхом переселення на територію Райху (64 000 осіб), а польська етнічна меншина через депортації в глибину СРСР значно скоротилася, за різними оцінками — на 160000 осіб²³. Сукупні втрати лише польської та німецької етнічних меншин становили близько 10% від загальної кількості мешканців Волині станом на 1939 р. Польський дослідник П. Ебергардт зазначає загальну кількість депортованих осіб з Волині у цей період в межах 250000 осіб²⁴.

Загальними результатами демографічної політики радянської влади у 1939–1941 рр. стало:

- скорочення німецької та польської етнічних меншин краю — в першому випадку, майже повне їх усунення, в другому — скорочення в межах 1/2 відносно до попереднього періоду;
- примусова міграція осіб, які були опорою попередньої влади та не могли повністю включитися в уніфікований процес створення єдиного радянського народу;
- примусова міграція осіб, які мали вищий майновий статус та могли бути незадоволеними порушенням своїх прав внаслідок соціально-економічних перетворень радянської влади;
- примусова міграція біженців, які не вбачали в СРСР свою батьківщину та бажали повернення до попередніх місць проживання на територію окуповану Німеччиною;

• примусова міграція політичних активістів, які не вписувалися в соціалістичну систему СРСР, були потенційними лідерами альтернативної громадської думки, що було вкрай не бажано для побудови політично однорідного тоталітарного суспільства в СРСР.

Перший період Другої світової війни на Волині наклав помітний відбиток в демографічній структурі краю, в результаті реалізації політичних цілей радянської влади, які були імplementовані в демографічну політику. Інструментом соціальної інженерії на Волині стала практика примусових міграцій. Таким чином, основною метою демографічної політики радянської влади стала трансформація суспільства на базі лояльності до нової влади, що змінило соціальну та етнічну структуру населення. Радянізація Волині мала чітке вираження у демографічній політиці та політиці народонаселення.

¹ Енциклопедія історії України. Том 8 / В.А. Смолій. Наукова думка. — К., 2011 — С. 335.

² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. — К., 1994. — 432 с.; Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — 126 с.

³ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) — К., 2009. — 486 с.

⁴ Кучерена М.М. Історія Волині: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. — Луцьк, 2006. — 568 с.; Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. — Львів, 2009. — 448 с.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 3967, арк. 4.

⁶ Советско-германские документы 1939–1941 гг. Из Архива ЦК КПСС // Новая и новейшая история. — 1993. — № 1. — С. 91.

⁷ Мозговая О.С. Немецкое население СССР в советско-германских отношениях (1939–1941 рр.) // Новейшая история отечества. Саратовский гуманитарный университет. — 2003. — С. 32.

⁸ Там само. — С. 34

⁹ Кучерена М.М. Історія Волині 1939–1941 рр. Навчальний посібник. — Луцьк, 2006, — С. 123

¹⁰ Вронська Т.В. Назв. праця. — С. 252.

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. — К., 1994. — С. 129–134.

¹² Кучерена М.М. Історія Волині 1939–1941 рр. Навчальний посібник. — Луцьк, 2006. — С. 123.

¹³ Вронська Т.В. Назв. праця. — С. 253.

¹⁴ Галузевий державний архів СБ України (далі — ГДА СБ України) — Ф. 9, спр. 16, арк. 18.

¹⁵ ДАРО. — Ф. р-106, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁶ Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки) — С. 35.

¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 42, спр. 47, арк. 16.

¹⁸ ГДА СБ України — Ф. 42, спр. 47, арк. 18.

¹⁹ Полян П. Не по своей воле. — С. 95.

²⁰ ГДА СБ України — Ф. 42, спр. 47, арк. 12.

²¹ ГДА СБ України — Ф. 42, спр. 47, арк. 1.

²² Я. Валлін, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років / Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 2. — С. 20.

²³ С. Макарчук. Втрати населення Волині у 1941–1947 рр. / журнал «І». — Львів, 2003. — № 28. — С. 13.

²⁴ Piotr Eberhardt. Polska granica wschodnia 1939–1945, Warszawa, 1992. — S. 74.

В статье исследуются механизмы воплощения демографической политики на территории Волыни различных политических режимов власти на протяжении первого периода Второй мировой войны. Анализируется политическая и правовая логика политики в области народонаселения, ее этническая, расовая, социально-экономическая детерминанты. Исследование социально-политической и правовой основ реализации демографической политики позволяет определить причины процессов и явлений, которые привели к коренным изменениям в демографической структуре края.

Ключевые слова: Вторая мировая война, демографи, Волынь, демографическая политика, право.

This article investigates the mechanisms of implementation of population policy on the territory of Volyn by various authorities during the first period of the World War II. Analysis of social, political and legal groundings of population policy, its ethnic, racial, soci-economic determinants. The study of social, political and legal frameworks for implementing the population policy makes it possible to identify the causes and effects of processes that have led to significant changes in the demographic structure of the region.

Keywords: World War II, demography, Volyn, population policy, and law.